

12.

वारी

बंडोपंत दि. कुलकर्णी, सोलापूर
जिल्हा न्यायाधीश, पूणे

वारी म्हटले की नजरेसमोर येते ते म्हणजे आषाढ व कार्तिक वारी. मुख्यतः वारी देहू आणि आळंदी या दोन ठिकाणांहून सुरू होते आणि पंढरपूर येथे संपते. आज अनेक गावोगावी वारी सुरू झाली आहे. आपापल्या गावातून पालखीसह (कांहीं गावे) वारी सुरू करतात. जर त्यांच्या गाव व पंढरपूर या वारी रस्त्यावर असल्यास मुख्य वारीत येऊन सहभागी होतात आणि जर मुख्य दिंडी रस्ता त्यांना भेटत नसल्यास स्वतंत्रपणे थेट पंढरपूर गाठतात. तथापि, वारी सुरू झाल्यावर वारीत चालणारे भक्तांची गर्दी, विविध ठिकाणावरून येणाऱ्या पालख्या, विठ्ठल भजन सातत्य व कानी पडणारे सुश्राव्य मनाला व देहातील चैतन्य अस्तित्व जाणवून देणारा 'बोला पुंडलिका वरदा हरि विठ्ठल.....श्री ज्ञानदेव.....तुकाराम पंढरीनाथ महाराज की...जय ' हा नाम जय घोष हे वारी पर्व उत्सव आल्याचे जाणीव देताना नकळत विठ्ठल ध्यान चिंतन व मनन यात चित स्थिरावून जाते हे लक्षात येत नाही. यातच वारीचे गमक आहे. म्हणून संतानी विचारपूर्वक वारी संकल्पना पूर्णत्वास आणली. म्हणून बहिणी म्हणते

संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ॥६

ज्ञानदेवे घातला पाया । उभारिले देवालया ॥

नामा त्याचा किंकर । तेणे केला हा विस्तार ॥

जनार्दन एकनाथ । खांब दिला भागवत ॥

तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश ॥

सुकृत दर्शनी वरील अभंगात जगद्गुरु तुकोबाराय शिष्या बहिणाबाई ह्या विठ्ठल मंदिराचे वर्णन करीत असल्याचा भास होतो. संत नामदेव महाराज यांनी म्हटल्या प्रमाणे आधी रचिली पंढरी । मग वैकुंठ नगरी ॥ जेव्हा नव्हते चराचर । तेव्हा होते पंढरपूर ॥ तर मग हे मंदिर देखील तेंव्हा पासून आहे. नुसत्या दगड, मातीने बांधकाम करून त्यावर कळस उभारून व त्या बांधकामाच्या गर्भगृहात देवाची

मूर्ती स्थापित करणे म्हणजे मंदिर नव्हे. संत बहिणाबाई यांचे अभंग समजावून घेता ती या देहाला देवालय म्हणते.

देवाच्या कृपेने जीवन सुलभ होते तर संतांच्या कृपेने जीवन कळते व सार्थ होते. संतांची कृपा म्हणजे त्यांच्यातील गुरुत्व, जे भक्तांना आकर्षित करते व स्वतःकडे ओढून घेते. उदाहरण म्हणून घ्यावयाचे झाल्यास जसे गावातील धनाढ्य वस्तीकडे एखाद्या गरीब व्यक्तीने अडचणीच्या वेळी याचना केल्यास धनाढ्य व्यक्ती त्या गरीब व्यक्तीची मदत दोन प्रकारे करू शकतो. पहिला प्रकार म्हणजे आपल्या कडील धन देऊन आणि दुसरा प्रकार म्हणजे अडचण निर्माण करणारी वस्तू देऊन. तथापि, धनाढ्य व्यक्ती कायमच त्यास त्या प्रकारे मदत देत राहणार नाही. जर गरीब व्यक्ती संताकडे याचना केल्यास संत त्यास जीवन उपदेश करतात, अडचण निर्माण का झाली हे समजून सांगतात, जीवन म्हणजे चंगळवाद नसून सार्थ मंगळ कारक असून त्याचा पाया असण्यात नव्हेतर नसण्यात आहे हे अमृतगुटी पाहून त्याचे जीवन सुखी करतात. तिथे त्याची अडचण संपताना जीवन सुखावह होते. त्याने देह इमारत फळाला येते व त्याचे निर्माण व्हा उत्थान देवालयात होते. हा उपदेश अमृत पाजण्याचे कार्य ज्ञानदेव यांनी ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, हरपाठ, योग वशिष्ठ व अभंग मार्गे सुरू केले, नामदेवांनी आपल्या अभंगातून त्या मार्गाचा विस्तार केला, संत एकनाथ महाराज यांनी एकनाथी भागवत देऊन पुढे नेले आणि संत तुकोबाराय यांनी ज्यांना ज्या भाषेत समजते त्या निर्वाणीच्या भाषेत सांगताना शिल्लक कांही न ठेवता त्याच भाषेत अभंग रचनाही केल्या म्हणून म्हणून ते या उपदेशाचे कळस आहेत. याच कारणाने देह इमारत फळाला येऊन देवालय होते. आता प्रश्न येतो या अभंगाचा वारीशी काय संबंध आहे.

वारी ही पंढरपूर अगर आळंदी अगर देहू वा अन्य तीर्थक्षेत्री चालत जाणे इतक्या गोष्टीशी मर्यादित नाही. वारी सुरू करण्याचे कारण म्हणजे हा देह इमारत फळाला आणणे होय. म्हणून वारी सर्वार्थाने समजून घेणे आवश्यक आहे. वारी या शब्दाला समानार्थी शब्द आहेत समूह, निवह, व्यूह, संदोह, विसर, व्रज, स्तोम, ओघ, निकर, व्रात, संघात, संचय, समुदाय, समुदय, समवाय, चय, गण, संहति, वृन्द, निकुरंब, कदम्बक, पेटक, वार्धक, ग्राम, सन्नय, संस्ताय, जाल, पटल, राशि वगैरे. यात कांही क्रियापद तर काही विशेषण आहेत. याशिवाय वारी याचा अर्थ हत्ती असा होतो. वारी म्हणजे शुद्ध जल देणारा निखळ झरा होय.

वारीचे अनेक अर्थ पाहता लक्षात येते की वारी ही मनाशी निगडित असून मनाला पवित्र करण्याची प्रक्रिया आहे. वारीचे गुपित हे पूर्वीच्या परिव्राजक या संकल्पेने दडले आहे. परिव्राजक " हा शब्द संस्कृत भाषेतील आहे, ज्याचा अर्थ आहे "परितः व्रजन्ति इति परिव्राजकः" म्हणजे "भटकणारे". परिव्राजक यांचे भटकणे नुसते वा उगाच नसते तर एका विशिष्ट ठिकाणी स्थिरावून न राहता फिरत राहतात आणि ध्यान, तपस्या यांसारख्या आध्यात्मिक साधनांवर लक्ष केंद्रित करतात. परिव्राजक हे एकटे एकटे अथवा फक्त आपले एक दोन शिष्य घेऊन भ्रमण करतात. शिवाय त्यांचे फिरणे ज्ञान ग्रहण

करून जीवन उन्नत करणे व आपले अनुभव लोक कल्याणार्थ लिहून ठेवणे, या मर्यादेत असते. तथापि, तथाकथित धर्म मार्तंड यांची समाजाप्रती वागणूक व समाजातील रंजले गांजले यांचे जीवनमान याचा अनुभव माउलीच्या गाठीशी होते.

चातुर्वर्त्य मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥

भ.गी.अ ४ श्लो १३ ॥

अर्थ - मनुष्याच्या गुण आणि कृतीनुसार मी चार वर्ण निर्माण केले आहेत. जरी मी या व्यवस्थेचा निर्माता आहे, तरी तुम्ही मला कर्ता आणि अविनाशी समजा.

वर्ण हे गुण कर्म अनुकूल बदलणारी अवस्था असताना त्यास जन्मानुकूल रंग देण्यात आले. सत्य युगात रावण हा ब्राह्मण वर्णा जन्म घेतला असताना व महान शिवभक्त असूनही त्याच्या गुण कर्म कर्मांमुळे राक्षस या क्षुद्र वर्णात त्याची गणना झाली, हे सामान्य जनांच्या लक्षात आले नाही. याशिवाय द्वापारयुगात कर्ण हा जन्मजात क्षत्रिय होता, पण त्याचे वर्ण कोणालाही माहित नव्हते. राधेय या रथ सारथी क्षुद्र सेवकाचा मुलगा समजून द्वंद युद्धास अपात्र ठरविले. क्षत्रियास क्षत्रिया बरोबर युद्ध करणे भाग होते. द्वंद युद्धात कर्ण यास भाग घेता यावे म्हणून दुर्योधन याने कर्ण यास अंग देशाचा राजा घोषित केले. येथे थोडा संभ्रम होण्याची शक्यता आहे. जर कर्ण याच्याकडे क्षत्रिय गुण होते तर मग त्यास क्षत्रिय का म्हटले नाही. हा संभ्रम दूर करणे आवश्यक आहे. कर्ण याच्याकडे असलेले क्षत्रिय गुण फक्त दुर्योधन यास माहिती होते. प्रथम अभ्यास आणि त्यानंतर आचरण व समाज मनातील भाव यावर लौकिक भाव यावरून वर्ण ठरते. पण कर्ण याचे गुण पहाण्याचा प्रसंग समाजाला आला नव्हता. म्हणून अंग देशाचा राजा घोषित करून त्याचे गुण आजमावून पाहण्याची संधी समाजाला दुर्योधन याने दिली. गुण कर्म यावरून वर्ण व्यवस्था असल्याचे या कलियुगात लालची धर्म मार्तंड यांनी सामान्य जनांच्या लक्षात येऊ दिले नाही. त्यामुळे जन्मानुसार श्रेष्ठत्व बिंबविण्याचा प्रयास होत गेला. माउली ही जन्माने ब्राह्मण असूनही वडिलांच्या कृतीला चुकीचे ठरवून त्यांना त्रास देण्यात आला. त्यांच्या वडील गुरु आज्ञेचे पालन केले होते व त्यांचे कृत्य शास्त्रविहित होते. माउली ही भगवत गीतेची विवर्तक आहे. ज्ञानेश्वरी वा भावार्थ गूढार्थदिपिका हे गीतेचे विवर्तन आहे.

उंचनिच नेणे कांहीं भगवंत । तिष्ठे भाव भक्ती देखोनियां ॥

दासीपुत्र कण्या विदुराच्या भक्षी । दैत्या घरीं रक्षी प्रल्हादासी ॥

माउली हे जाणून होती. तात्कालीन उच्चभू समाज वर्णाचा आधार घेऊन गीतेच्या उपदेश संदेशाविरुद्ध वागत असल्याचे माउलीच्या लक्षात आले. म्हणून त्यांनी गीतेचा उपदेश समाजाला समजावून सांगितले. दुर्लभ मनुष्य जन्म प्राप्त झाले, याचा अर्थ मनुष्य हा सर्व आध्यात्मिक जीवन सार्थ करण्यास पात्र आहे. अभ्यास व ज्ञान मार्गाने जीवन व जीवन सार्थकतेचे गमक तथाकथित वर्ण, करणपरत्वे जाती व्यवस्थेत नसल्याचे अशिक्षित, अज्ञानी व दुस्तर लोकांना कळत नव्हते. भारतीय उपखंडात विविध तीर्थयात्रा, धार्मिक स्थळे आणि क्षेत्रे यांचे महत्त्व अत्यंत जास्त आहे. वारी शब्दाचा मूळ अर्थ नित्य नियमित यात्रा असाही आहे. तीर्थयात्रेचे स्वरूप माउली जाणून होते. त्यांनी त्यावर उपाय शोधले. समाजातील सर्व स्तरावरील लोकांना अध्यात्मिक जीवन व ज्ञान साधनेचे धडे त्यांना कळेल त्या भाषेत सांगणे हे एकमेव मार्ग आहे, ही माउली ओळखून होती. प्रत्येक गावात जाऊन ही कार्ये करणे शक्य नव्हते. समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना एकत्रित आणणे, त्यांना सांसारिक विचारापासून वेगळे करून अध्यात्मिक शिकवण त्यांच्यात रुजविता विचार फलित होतील आणि त्यानंतर पवित्र मनातून आलेले विचाराने संसाराचा असर मोठ्या प्रमाणावर होणार नाही, याविचारातून वारीची संकल्पना समोर आली. तत्कालीन संत निवृत्तीनाथ, सोपानकाका, मुक्ताई, संत नामदेव, गोरोबाकाका, चोखामेळा, जनाई, वगैरे यांनी माउलीच्या वारी विचाराला दुजोरा दिला. मग वारी प्रत्यक्षात आली.

तत्कालीन वारी ही फक्त प्रवचन, कीर्तन व व्याख्यान याचे मर्यादित नव्हते. तेंव्हा नेटाची दळण वळण व्यवस्था नव्हती. प्रत्यक्ष व्यक्ती वा खबरी जाऊन खबर दिल्याशिवाय हालहवाल कळत नव्हते. त्यामुळे वारीत जमलेल्या लोक आपसात आपल्या भागातील भौगोलिक व निसर्ग आणि परंपरा यावर चर्चा होत. या परिस्थितीवर लौकिक जीवन मार्ग आणि अध्यात्मिक विचारातून मात करण्याचे व मानसिक संतुलन समाजातील अव्यवहार्य यापासून दूर रहाण्याची दृष्टी संत मंडळी भजन, कीर्तन व प्रवचन मार्गातून देत असत. हे वारीचे वैशिष्ट्य होय. कालानुरूप वारीचे उद्दिष्ट तेच असले तरी स्वरूप थोडे बदलले आहे. वारीचे स्वरूप पूर्वी धार्मिक, वैचारिक आणि सामाजिक याशी निगडित होते. आता वारीला पुर्णतः धार्मिक ठरविण्यात आले आहे. वारी म्हणजेच भक्ताची एक पवित्र यात्रा व तर ती एक आध्यात्मिक, मानसिक आणि शारीरिक पवित्रता साधण्यासाठी केलेली यात्रा असे स्वरूप आले आहे. पूर्वी वारीने भक्ताच्या विचारात नव प्रकाश, नव चैतन्य आणि पूर्ण आनंदमय सत्य विठ्ठल अवस्थेत घेऊन जात असत आज वारी केल्यामुळे भक्ताच्या व्यवहारात एक नवा प्रकाश, एक नवा चैतन्य आणि एक नवा आनंद येतो.

एकूण वारीचा विचार करता साधारणपणे वारी करतांना भक्त काही गोष्टींचे पालन करतात, त्यात मुख्य म्हणजे संत वचनावर श्रद्धा ठेवणे, तृप्ततेसाठी त्यांच्याशी संवाद साधणे, आणि वारीतून पायी पंढरपूर स्थानी जाण्याची संतांच्या प्रेरणेने प्रेरित होणे. वारीचा सर्वात सुंदर आणि विशेष भाग म्हणजे वारीच्या काळात भक्ताचे हृदय संपूर्णपणे देवतेच्या पाशी अर्पण करणे. त्याच्यात शांती, साधना, आणि समर्पण यांचा संगम होतो. हे सर्व पैलू लक्षात घेतल्यास, वारी केल्याने मनाची शांती आणि जीवनाचे एक नवीन दृष्टिकोन प्राप्त होतो. प्रत्येक वारीला एक उद्देश असतो - "आपण ज्या देवतेच्या पाशी जातो, त्या देवतेच्या कृपेमुळे आपले जीवन अधिक आनंदी होईल." हे उद्दीष्ट भक्तांच्या मनात सदैव असते. काळानुरूप संत एकनाथ व संत तुकाराम यांच्या भक्ति रचनांनी पंढरपूर वारीचे महत्त्व अजूनच वाढवले आहे. पंढरपूरच्या वारीतील प्रत्येक पाऊल भक्तांच्या श्रद्धेची आणि समर्पणाची ग्वाही देतो.

पंढरीचे वारकरी । ते अधिकारी मोक्षाचे ॥

पुंडलिका दिला वर । करुणाकरें विठ्ठलें ॥

संत मंडळी वारीचे वर्णन खालील प्रमाणे करतात

संत नामदेव महाराज

आषाढी कार्तिकी भक्तजन येती । चंद्रभागेमध्ये स्नान जे करिती ।

दर्शनहेळामात्रे तया होय मुक्ति । केशवासी नामदेव भावें ओवाळिती ॥

नित्य हरिकथा नामसंकीर्तन । संतांचे दरुषन सर्वकाळ ॥

पंढरीची वारी आषाढी कार्तिकी । विठ्ठल एकाएकी सुखरूप ॥

आ. संत नामदेव यांनी लिहिलेल्या आरतीतील वारीचा उल्लेख

आषाढी कार्तिकी हेचि आम्हां सुगी । शोभा पांडुरंगीं घनवटे ॥

टाळ नृत्य घोष पताकांचे भार । गर्जे भीमातीर सर्वकाळ ॥

टाळी वाजवावी गुढी उभारावी । वाट हे चालावी पंढरीची ॥

कोणी पंढरीसी जाती वारकरी । तयांचे पायावरी भाळ माझा ॥

संत एकनाथ महाराज

पंढरीची वारी आहे ज्याचे घरी । तोचि अधिकारी धन्य जर्गी ॥

धर्म अर्थ काम हे त्याचे अंकित । एका जनार्दनी मात धन्य त्याची ॥

‘वारकरी पंढरीचा । धन्य धन्य जन्म त्याचा ॥’

जगद्गुरु तुकाराम महाराज

होय होय वारकरी । पाहे पाहे रे पंढरी ॥

पंढरीचे वारकरी । हे अधिकारी मोक्षाचे ॥

पुंडलिका दिला वर । करुणाकर विठ्ठले ॥

वारकरी संप्रदायात महत्वाच्या चार वारी योजलेल्या आहेत. चैत्र वारी, आषाढ वारी, कार्तिक वारी व माघ वारी असे चार वारी होतात. वारी केल्यामुळे फक्त भक्तीचा अनुभव घेतला जात नाही, तर शारीरिक आणि मानसिक स्तरावर देखील त्याचे फायदे होतात. शारीरिक दृष्टिकोनातून वारीच्या प्रवासामुळे शरीर तावून सलाखून निघते. एक प्रकारे वारी ही तपश्चर्या आहे म्हटले तरी आवगे होणार नाही. लांब अंतर पायदळी चालणे, उत्साही भावना आणि आदर्शप्रेरणाद्वारे शारीरिक क्षमता वाढते. मानसिक दृष्टिकोनातून, वारी करतांना शांतता आणि मानसिक शांती मिळते. पूजा, ध्यान, आणि व्रत ठेवल्याने चित्त शुद्ध होते. ध्यान आणि साधनाच्या प्रक्रियेमुळे मानसिक ताण कमी होतो, आणि एक नवा उत्साह, उमंग आणि आनंद अनुभवता येतो. वारीचे सामाजिक दृष्टिकोनाने देखील महत्त्व आहे. वारी केल्यामुळे एकता, समर्पण आणि सामूहिक भावनांचा साक्षात्कार होतो. पंढरपूर वारीमध्ये लाखो भक्त एकत्र येऊन सामाजिक उपक्रमांमध्ये सहभागी होतात. सामूहिक पूजा, भजन संध्या आणि सार्वजनिक सेवा यामुळे समाजातील

एकता मजबूत होते. वरील सर्व बाबी वारीच्या सुंदरतेला आणखी एक रूप देते. वारी केल्यामुळे एक व्यक्ती केवळ आत्म्याची शुद्धता साधत नाही, तर समाजात सकारात्मक बदल घडवण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलतो. वारी ही एक आध्यात्मिक यात्रा आहे जी केवळ भक्तिरंगाने भरलेली नसून, ती जीवनाचे एक सुंदर अनुभव साकारते. वारीच्या प्रवासात भक्त आपल्या जीवनाच्या उद्देशांचे विवर्तन करत जातो. त्याच वेळी वारी केल्यामुळे शरीर आणि मन दोन्ही शुद्ध होतात. प्रत्येक वारीच्या गंतव्यस्थळी दिलेले आशीर्वाद आणि पुजा भक्ताच्या जीवनाला एक नवीन दिशा देतात. त्यामुळे वारी केल्याने त्या जीवनाचे सुंदर आणि पवित्र रूप मिळवता येते व भक्त स्वरूपरंगात न्हाऊन जातो. तिथे

अवघा रंग एक झाला । रंगि रंगला श्रीरंग ॥

मी तूपण गेले वायां । पाहतां पंढरीच्या राया ॥

नाही भेदाचें तें काम । पळोनि गेले क्रोध काम ॥

देही असोनि विदेही । सदा समाधिस्त पाही ॥

पाहते पाहणें गेले दूरी । ह्मणे चोखियाची महारी ॥

बंडोपंत दि. कुलकर्णी, सोलापूर

जिल्हा न्यायाधीश, पूणे